

•
ANALELE ȘTIINȚIFICE
ALE
UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
(SERIE NOUĂ)

ISTORIE

TOM LXX
2024

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nelu Zugravu (Iași), Neculai Bolohan (Iași), Alexandru-Florin Platon (Iași), Petronel Zahariuc (Iași), Ștefan S. Gorovei (Iași), Maria Magdalena Székely (Iași), Cristian Ploscaru (Iași), Claudiu Topor (Iași), Gabriel Leanca (Iași), Gheorghe Iacob (Iași), Ovidiu Buruiană (Iași), Victor Spinei, membru al Academiei Române (Iași), Ioan Aurel Pop, președintele Academiei Române (Cluj-Napoca), Ovidiu Cristea (București), Rudolf Dinu (București), Antal Lukács (București), Ion Eremia (Chișinău), Ion Varta (Chișinău), Dennis Deletant (Londra), Carol Iancu (Montpellier), Hans-Christian Maner (Mainz).

COMITETUL DE REDACȚIE:

Laurențiu Rădvan (redactor șef),
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Ionuț Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu,
Adrian Vițalaru (secretar de redacție),
Mihai-Bogdan Atanasiu (secretar de redacție).

Responsabilitatea pentru opiniile exprimate în textele publicate revine în exclusivitate autorilor.

Manuscrisele, cărțile și revistele propuse pentru schimb,
ca și orice corespondență se vor trimite redacției:

Laurențiu Rădvan

Facultatea de Istorie
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
B-dul Carol I 11,
700506, Iași, România
Tel.: 40-(0)232-20.12.74
e-mail: radvan@uaic.ro

ISSN 1221-843X
eISSN 2821-4617
Printed in Romania

CUPRINS

Rețeaua consulară a României (1918-1947): organizare, personal, regulamente

Adrian-Bogdan Ceobanu, Daniel Cain, <i>Destinul unui fost consul onorific al României la Moscova: Pierre Guérin</i>	9
Lucian Leuștean, <i>Consulatul / Secția consulară a Legației României la Budapesta în cadrul „războiului rece” româno-maghiar în primii ani interbelici</i>	27
Adrian Vițalaru, <i>Un consul al României în Polonia interbelică: George-Traian Gallin</i>	37
Ionel Doctoru, <i>Rețeaua consulară a României din Franța (1924-1926)</i>	53
Elinor Danusia Popescu, <i>Politisation du serment consulaire roumain dans l'entre-deux-guerres. Etude de cas: l'Allemagne nazie</i>	75
Vasile Ungureanu, Ionuț Nistor, <i>Diplomatul Nicolae Țimiraș – un strănepot al lui Ion Creangă în slujba României</i>	83

Mădălina Sava-Moise, <i>Ceramica de tip roman provincial din Muntenia în secolele II-III p. Chr.</i>	113
Nelu Zugravu, <i>De Heliogabalo fertur (ferunt), dicitur...</i>	127
Yanko M. Hristov, <i>Legal and Matrimonial Implications of Captivity in Digest XLIX.15 of Emperor Justinian I (527-565)</i>	139

Adrian-Ionuț Gilea, <i>Piese de armament din perioada medievală. Un cap de buzdugan din colecția „Muzeului Vasile Pârvan” Bârlad</i>	153
Daniel Mirea, <i>La început de domnie. Vlad Călugărul în anii 1481-1482</i>	163
Petronel Zahariuc, <i>Despre schitul Corni (ținutul Putna), ctitoria marelui vornic Alexandru Ramandi, metoc al mănăstirii Dohiar de la Muntele Athos</i>	189
Ștefan S. Gorovei, <i>O pagină din istoria unui monument celebru: Bălinești</i>	217
Mariana Lazăr, <i>Marele hrisov domnesc conferit de Mihai Racoviță mănăstirii Cotroceni</i>	233
Gheorghe Lazăr, <i>Comerțul cu produse alimentare în Țara Românească (secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea)</i>	255

Mădălin Anghel, „ <i>A strigat cu glas mare ca din partea obștii</i> ”. Actorul Ioan Poni și un incident al frământărilor de la Iași din 1846	277
Mihai Chiper, „ <i>Și dacă ne ocolește drumul de fier?</i> ” Competiție regională, interese economice și blocaje militare în configurarea rețelei de căi ferate din Moldova (1859-1914)	289
Laurențiu Rădvan, <i>Focul din ianuarie 1880 și Palatul domnesc din Iași</i>	313
Claudiu-Lucian Topor, <i>Memoirs from the time of military occupation: Romania's Europeanisation and Germany's civilising mission (1916-1918)</i>	327
Cătălin Botoșineanu, <i>Grădinile școlare ale așezămintelor primare rurale. Studiu de caz: Inspectoratul școlar regional Iași (1900-1940)</i>	337
Dragoș Jipa, <i>Literatură franceză, diplomație culturală și Rezistență. Michel Dard între Institutul Francez și Universitatea din București (1940-1946)</i>	357

<i>Recenzii și note bibliografice</i>	373
Paula Fredriksen, <i>Pe când creștinii erau evrei: Prima generație</i>, traducere din limba engleză de Dionisie Constantin Pîrvuloiu, București, Editura Humanitas, 2023, 270 p. (Constantin Ciobanu); Liviu Pilat, <i>Moldova, Sfânta Coroană și regii Jagielloni. Vasalitate, putere și gândire politică (1387-1526)</i>, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2023, 404 p. (Alexandru Gorea); Lidia Cotovanu, <i>Émigrer en terre valaque. Estimation quantitative et qualitative d'une mobilité géographique de longue durée (seconde moitié du XVe – début du XVIIIe siècle)</i>, Brăila, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, 2022, 466 p. (Bibliothèque de l'Institut d'Études Sud-Est Européennes, 21) (Cristiana Murariu); Julia Derzsi, <i>Delict și pedeapsă. Justiție penală în orașele din Transilvania în secolul al XVI-lea</i>, Cluj-Napoca, Editura Egyetemi Műhely, Societatea Bolyai, 2022, 346 p. (Laurențiu Rădvan); <i>Figures de veuves à l'époque moderne (XVIIe et XVIIIe siècles): Images d'un statut social accepte, cache, revendique?</i> [Figures of Widows in Modern Era (17th and 18th Centuries): Images of an Accepted, Hidden, Claimed Social Status?], sous la direction de Florence Fesneau et Maël Tauziède-Espariat, Paris, Éditions du GHRAM, 2023, 151 p. (Elena Bedreag); Anca Elisabeta Tatay, Cornel Tatai-Baltă, <i>Gravorul Mihail Strilbițchi (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea)</i>, Cluj-Napoca, Editura Mega, Colecția Artă – Istorie – Cultură, 2023, 345 p. (Eugenia Dima); Sebastian Popescu, Alexandru Stancu, <i>Istoria fizicii în Moldova</i>, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2022, 304 p. (Renata-Gabriela Buzău (Apetroaie)); Laurențiu Vlad, <i>Constantin N. Brăiloiu (1809-1889): fragmente biografice</i>, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2023, 224 p. (Simion-Alexandru Gavriș); Martina Winkelhofer, <i>Viața de zi cu zi a împăratului: Franz Joseph și curtea sa imperială</i>, cuvânt înainte de Mihai-Răzvan Ungureanu, traducere din limba germană de Alex Bärnthaler-Nebeja, Iași, Editura Polirom, 2024, 252 p. (Ana-Maria Lupășteanu); Tim Grady, <i>A Deadly Legacy: German Jews and the Great War</i>, Londra, Yale University Press, 2017, 291 p. (Robert Dascălu); George Albuț, <i>Un diplomat român la Budapesta (1981-1990 și după aceea...)</i>, București, Corint Istorie, 2023, 256 p. (Ștefan-Cătălin Stanciu).	

<i>Abrevieri</i>	405
------------------------	-----

Literatură franceză, diplomatie culturală și Rezistență. Michel Dard între Institutul Francez și Universitatea din București (1940-1946)

Abstract: The article discusses the work of Professor Michel Dard, deputy director of the French Institute in Bucharest during World War II. Although he was not involved in military action, his work as a professor of literature, both at the French Institute and at the University of Bucharest (as a lecturer in the French language and literature department), can be seen as a participation in the French Resistance, through his involvement in cultural propaganda in Romania in support of Charles de Gaulle's movement. At the same time, his case illustrates the ambiguity and duplicity of the cultural diplomacy action carried out by the French Institute in Romania between 1940 and 1944, which was apparently apolitical in its outward appearance, but secretly supported the Gaullist movement.

Keywords: Michel Dard; French Institute; Romania; cultural diplomacy; French literature; Resistance.

În ce fel influențează contextul celui de-al Doilea Război Mondial activitatea la Universitatea din București? În cazul catedrelor de literaturi moderne de la Facultatea de Litere și Filosofie, întrebarea vizează literaturi ce reprezintă implicit culturile și națiunile angajate în conflictul mondial, iar cazul predării literaturii franceze nu poate fi desprins de situația Franței din acei ani. Implicarea încă din 1939 în războiul împotriva Germaniei naziste, inițial un „război ciudat”, ulterior o invazie soldată cu înfrângere și armistițiu, instalarea unui regim colaboraționist la Vichy și formarea unei Rezistențe în jurul lui Charles de Gaulle, toate aceste evoluții fac din Franța un caz deosebit de complex, iar din predarea literaturii franceze la Universitatea din București un subiect ce invită la o analiză aprofundată. Întrebarea de la început poate viza acum modul în care transformările prin care trece Franța în această perioadă se reflectă în viziunea profesorilor Universității, precum și în materia predată la cursuri și seminarii. Nu este însă vorba doar despre profesorii români. Prezența, pe lângă profesorul Basil Munteanu, titularul român al catedrei de limba și literatura franceză, a unui profesor francez,

* Lect. univ. dr., Universitatea din București (FLLS/CEREFREA), România; dragos.jipa@g.unibuc.ro.

în același timp director-adjunct al Institutului Francez de Înalte Studii¹ de la București, ne permite să situăm întrebarea și pe un alt plan, cel al Rezistenței franceze de la București care, în mod neașteptat, se întâlnește cu predarea literaturii franceze studenților români ai Universității. Responsabil cu diplomația universitară și culturală a Franței în România, Institutul Francez joacă în timpul războiului un rol ambiguu, răspunzând atât ordinelor de la Vichy, cât și îndemnurilor Franței Libere (organizația condusă de Charles de Gaulle). Cazul lui Michel Dard, cu cele două roluri ale sale, permite așadar încă o circumscriere a întrebării inițiale, care vizează acum modul în care un profesor francez, cu o funcție diplomatică importantă, a predat în acei ani literatura franceză studenților Universității din București, raportându-se în același timp la confruntarea Vichy/de Gaulle.

În 1936, când ajunge în România, Michel Dard are 33 de ani². Născut la Aire (Pas-de-Calais), provine dintr-o familie cu simpatii regaliste, descendentă a unui general napoleonian de la care moștenește titlul de Baron, și este apropiat în mod firesc de mișcarea antirepublicană *Action Française*, condusă de Charles Maurras. În 1923 obține licența în drept, apoi în litere, la Universitatea din Lille (unde este și președintele asociației studenților *Action Française*), continuă apoi cu o activitate jurnalistică, însă în 1934 îl regăsim apropiat de scriitorul Georges Bernanos care se despărțise de mișcarea lui Maurras. În același timp, în ciuda vârstei tinere, are și o importantă experiență internațională: lector de franceză la Cornell University (New York) în 1925-1926, apoi profesor la liceul Galatasaray (Istanbul), între 1931-1934. În România este trimis pentru a completa rândurile Misiunii Universitare franceze³, care funcționa încă din 1919 și cuprindea pe cele câteva zeci de profesori care predau franceza în liceele și universitățile din țara noastră. Sub conducerea Institutului Francez de Înalte Studii de la București și a directorului său, Alphonse Dupront⁴, profesorii Misiunii Universitare desfășoară o activitate de diplomație universitară și culturală în sprijinul influenței franceze în România, într-o perioadă în care tensiunile politice internaționale se acutizează. Dard este numit inițial lector de franceză la Universitatea din Cernăuți iar lecția inaugurală pe care o ține pe 3 martie 1936 poartă titlul *Chateaubriand et la littérature d'attitude*⁵. La 1 septembrie 1939 este mobilizat în Franța, însă ministrul Thierry de la București solicită Președinției Consiliului de Miniștri ca Michel Dard, împreună cu Charles Singevin, lectorul de la Universitatea din Iași, să fie trimiși din nou, de urgență, în România. „Ambii cunosc România și limba română de mulți

¹ André Godin, *Une passion roumaine. Histoire de l'Institut Français de Hautes Études en Roumanie (1924-1948)*, Paris, L'Harmattan, 1998.

² Archives diplomatiques (în continuare: AD) Paris, Fond Roumanie, dosar Personnel 1947-1949.

³ Pentru o perspectivă de ansamblu asupra acestei Misiuni, vezi Dragoș Jipa, *De la diplomatie par l'enseignement à la diplomatie culturelle. La Mission universitaire française en Roumanie (1919-1948)* în François Chaubet, Charlotte Faucher, Laurent Martin, Nicolas Peyre (eds.) *Histoire de la diplomatie culturelle française*, Toulouse, Editions de l'Attribut, 2024, p. 323-338.

⁴ Vezi și Alphonse Dupront, *De la Roumanie: Textes suivis d'une correspondance avec Emil Cioran, Mircea Eliade et Eugène Ionesco*, volum editat de Ștefan Lemny, Paris, Presses de l'Inalco, 2023.

⁵ „Glasul Bucovinei”, anul XIX, nr. 4762, 3 martie 1936, p. 3.

ani și pot fi folosiți la posturile lor sau într-o Misiune militară pentru propaganda atât de necesară în prezent în această țară”⁶. Pe timpul „războiului ciudat”, Michel Dard este director al Comisariatului Informației și atașat de presă al ambasadei Franței la București, iar după înfrângerea Franței din vara lui 1940 și instalarea regimului de la Vichy, când diplomații francezi de la București își reiau activitatea în noile condiții, Dard devine director-adjunct al Institutului Francez (de la 15 octombrie 1940) și lector de limba și literatura franceză la Universitatea din București (de la 1 noiembrie 1940). Începând din acel moment, activitatea lui se împarte între Institut și Facultatea de Litere și Filozofie de la Universitate. În ambele locuri, el reprezintă un nou început.

Profesor de literatură franceză, la Facultate și la Institut

După decesul profesorului Charles Drouhet, în ianuarie 1940, noul titular desemnat al catedrei de limba și literatura franceză de la Universitatea din București este Basil Munteanu, reputat comparatist cu o bogată experiență în Franța. Până atunci, relațiile dintre Ch. Drouhet și Institutul Francez nu fuseseră dintre cele mai bune. Într-un raport nedatat asupra activității de cursuri și conferințe (probabil din 1939), Jean Mouton, pe atunci director-adjunct al Institutului, povestește printre altele cum profesorul Drouhet de la Universitate i-a cerut să țină niște cursuri despre tragediile lui Corneille studenților din anii mai mari și să dea examen cu aceștia. Astfel, arată el, a putut ține cursuri în fața a peste 80 de studenți și a avut peste 80 de lucrări de corectat. Însă Mouton a refuzat să țină aceste cursuri la Universitate și i-a propus lui Drouhet ca studenții să vină în schimb la Institut⁷.

Începând din toamna lui 1940, Michel Dard ține seminare la Universitate, pe lângă catedra lui Basil Munteanu și este foarte apreciat de acesta. În primul an discută romanul francez din secolul al XIX-lea, iar începând din anul următor ține două seminare, unul despre moraliștii francezi din secolul al XVII-lea (La Rochefoucauld, La Bruyère, etc.), iar celălalt despre poezia modernă, de la Baudelaire la Valéry. Prima temă este cel mai probabil solicitată de Basil Munteanu, în corelație cu subiectul cursului principal, pe când a doua este în mod evident rezultatul preferințelor literare ale lui Dard. Deoarece cursurile magistrale sunt apanajul titularului catedrei, seminarele animate de Michel Dard, la fel ca ale celorlalți doi colegi, asistenta Maria Alexandrescu și lectorul Mircea Periețeanu, iau forma explicațiilor de text și a discutării și corectării compozițiilor studenților. După cum spune Munteanu într-un raport către Rectorat din 1 mai 1942, „ședințele lui Dard sunt foarte urmărite de studenți și le insuflă acestora gustul pentru literatura franceză”⁸. O caracterizare adresată de același titular al catedrei directorului Institutului Francez completează portretul de profesor al lui Michel

⁶ AD Paris, Fond Service des Œuvres 417QO, nr. 329.

⁷ Ibidem.

⁸ ANSMB, Fond Universitatea din București, Rectorat, nr. 32/1942, f. 26.

Dard: „Cursurile lui sunt deosebit de strălucite și fecunde. Însărcinat cu pregătirea studenților din anii al 3-lea și al 4-lea, acest profesor dovedește eminente calități literare și didactice. Sever, dar cu tact, în același timp iubit și respectat, el coordonează cursurile practice (compoziții, explicații de texte, etc.) cu o conștiință scrupuloasă și cu o înțelegere remarcabilă a calităților și lipsurilor numeroșilor săi studenți. [...] Cunoștințele și talentul său atrag nu doar un mare număr de studenți, ci și persoane străine Facultății.”⁹ Peste ani, aceștia își vor aminti cu plăcere de cursurile lui Michel Dard. Astfel, Monica Lovinescu, studentă începând din 1942: „Ne era profesor, dar mai ales camarad. Tratându-l ca pe unul dintre noi, îi dăruiam o a doua tinerețe, mai conștientă de durata ei firava decât prima. În schimb, ne ‘preda’ poezia cu atâta fervoare încât ajungeam să acoperim și versurile sale cu prestigii nervaliene. Nu cred ca altcineva să fi recitat ca el *le prince d’Aquitaine à la tour abolie*.”¹⁰ Irina Eliade, devenită mai târziu profesoară la catedra de franceză și traducătoare, și-l amintește cu aceeași afecțiune: „Orele începeau prin comentariile noastre. Spuneam ce aveam de spus, uneori vorbind toți odată și noi studenții și tânărul nostru profesor... Cât de tânăr era pe atunci! Se înfierbânta când discutam, ne lăuda din toată inima când i se părea că spusese ceva deosebit, se indigna când ne vedea luând-o razna... [...] Așteptam toată săptămâna să vie iar acea zi când, timp de două ore, într-o sală de seminar, uitam de tot ce se petrecea în lume”¹¹.

Dincolo de diferența de stil pe care studenții o observă imediat între Michel Dard și Basil Munteanu (acesta din urmă era, conform Monicăi Lovinescu, „serios, cu cursuri erudite, cu pasiunea fișelor”¹²), atracția pe care au exercitat-o cursurile lui Dard venea și din subiectele abordate. La catedra de franceză unde, în mod tradițional, literatura clasică, a secolelor trecute, era cea considerată canonică, demnă de a fi predată studenților, lectorul francez aduce un suflu nou, vorbind despre poeți moderni și contemporani (Baudelaire, Verlaine, Rimbaud, Mallarmé, Apollinaire, Valéry, suprarealiști) care nu fuseseră deloc abordați până atunci¹³. Literatura franceză discutată de Dard la facultate este astfel o literatură vie, care se citește, se traduce și influențează literatura română contemporană și care atrage atenția studenților mai mult decât literatura clasică.

La Institutul Francez, unde este numit director-adjunct și responsabil al cursurilor, Michel Dard face parte din noua echipă condusă de Jean Mouton¹⁴, care preia responsabilitatea instituției după mandatul strălucit, dar controversat, al lui Alphonse Dupront. După înfrângerea Franței și instalarea regimului de la Vichy în

⁹ AD Paris, Fond Roumanie, dosar Personnel 1947-1949, document din 24 ianuarie 1944.

¹⁰ Monica Lovinescu, *La apa Vavilonului*, București, Humanitas, 2023, p. 29.

¹¹ Irina Eliade, *Un an fără echinoxuri*, București, Editura Eminescu, 1991, p. 30.

¹² M. Lovinescu, *op. cit.*, p. 29.

¹³ Cursurile lui Basil Munteanu vizau epoca clasică și a Luminilor, iar cele ale predecesorului său, Ch. Drouhet, deși ajungeau până la perioada post-revoluționară și la secolul al XIX-lea (curentele romantism, realism, naturalism), nu prezentau și literatura contemporană.

¹⁴ Jean Mouton, *Journal de Roumanie (29 août 1939-19 mars 1946): la IIe guerre mondiale vue de l’Est*, Lausanne, L’Âge d’Homme, 1991.

vara anului 1940, rolul Institutului este să mențină acțiunea diplomatiei culturale franceze în România¹⁵, în noile condiții, în așteptarea perioadei post-conflict. Spre deosebire de epoca Dupront, activitățile Institutului sunt mult mai discrete, deoarece oficial România este aliată cu Reich-ul și cu Italia fascistă și, în aparență, oficialitățile române acordă toată atenția, inclusiv în presă, partenerilor germani și italieni. În aceste condiții, Mouton și Dard, cu colaborarea profesorilor din Misiunea Universitară, precum și a unor profesori români, organizează un program de cursuri și conferințe în fiecare seară, care atrag totuși la Institut un public numeros. Luând ca teme pictura, literatura, istoria sau muzica franceză, profesorii se străduiesc să demonstreze valoarea culturii franceze într-un spirit apolitic, având grijă să se deosebească din acest punct de vedere de activitățile de propagandă politică ale germanilor și ale italienilor. După cum arată Jacques Truelle, ministrul Franței într-un raport către Vichy, „împreună cu dl. Mouton, directorul Institutului, am recomandat profesorilor să evite să abordeze subiecte de ordin politic în conversațiile lor și am avut grijă ca programele cursurilor să fie în așa fel concepute încât niciunul dintre ei să nu ajungă să facă nici cea mai mică aluzie la evenimentele politice trecute sau prezente”¹⁶. În acest context, în anul universitar 1940-1941, Michel Dard ține cursul de istorie, consacrat lui Napoleon, joia, de la ora 18:30. În anul următor, 1941-1942, conducerea ia decizia să schimbe tema acestui curs, „pentru a evita orice apropiere istorică”¹⁷, iar Michel Dard ține un curs nou, despre „Istoria formării națiunii franceze de la origini până la Filip cel Frumos”. În 1942-1943, el reia la Institut cursul de la facultate despre „Poezia franceză de la Baudelaire până în zilele noastre”. Într-un articol din 1941 despre cursurile de la Institutului Francez, criticul muzical Emanoil Ciomac trasează un portret al lui Michel Dard asemănător cu cel ce reiese din amintirile foștilor studenți : „Joi seara, când statura zveltă și înaltă de bărbat sportiv, dominată de un cap energetic cu privirea vioaie în dosul ochelarilor, apărea și apoi își făcea intrarea, trecând cu greu prin mulțime, în sala de curs – un freamăt de bunăvoie străbătea prin lumea venită din vreme să-și ocupe scaunele celor două încăperi vecine. [...] Dl. Dard se exprimă cu simplitate, spontan și natural. Timbrul vocii extrem de plăcut servește arta de intonație a vorbitorului. Nu e câtuși de puțin retor, orator. Totuși un farmec nespus însuflețește tot ce spune. Se cunoaște că niciun efect nu e calculat cu pedanterie. Pare că discută și colaborează cu auditorul și împreună cu el cercetează documentul comentat”¹⁸. Programul, al cărui responsabil este Dard și pentru care sunt mobilizați toți profesorii Institutului, inclusiv directorul, este deosebit de amplu și cuprinde: cursuri de Înalte Studii (literatură, istorie, muzică), exerciții practice (explicații de texte, conversație, gramatică, dictări, etc.), cursuri pentru examenul de capacitate destinate viitorilor profesori de franceză, cursuri

¹⁵ Vezi și Ana-Maria Stan, *Relațiile franco-române în timpul regimului de la Vichy*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2006.

¹⁶ AD Paris, Fond Guerre, Vichy, Oeuvres, 7GMII/151, J. Truelle, 9 decembrie 1941.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Emanoil Ciomac, *Prelegeri*, în „Revista Română”, Nr. 1, mai 1941, p. 97.

speciale pentru liceeni, etc. Pe lângă acestea, o serie de conferințe libere, ținute inclusiv de români (profesorii Sever Pop, Ion D. Ștefănescu, G. Oprescu, B. Munteanu, T. Vianu, monseniorul Vladimir Ghica, prințul Dimitrie I. Gr. Ghica, criticii muzicali E. Ciomac și C. Brăiloiu), completează programul de activități al Institutului.

Cursurile sunt urmărite cu interes de publicul bucureștean (din ce în ce mai numeros pe măsură ce sensul războiului de pe frontul de Est pare să se schimbe), iar în raportul din 6 iulie 1942 directorul Mouton abordează și problema publicului evreu, care constituia o parte importantă a asistenței și în legătură cu care el adoptă o soluție pe care o prezintă regimului de la Vichy drept un „compromis”: „Din cauza puternicelor sentimente anti-semite la toate palierele societății românești, Institutul a fost obligat să-i îndepărteze pe evrei de la majoritatea cursurilor, cu excepția ședințelor publice de marțea, unde nu era nevoie de înscriere. Evident, la aceste reuniuni de marți erau prezenți un mare număr de israeliți. Am considerat că nu trebuie să facem un control la intrare care nu există la nicio sală publică de conferințe. Am încercat întotdeauna să menținem echilibrul între exigențele ireductibile ale opiniei publice și obligațiile pe care ni le impun sentimentele de umanitate, în contextul încercărilor excepțional de tragice prin care trec elementele izraelite de doi ani de zile pe teritoriul acestei țări.”¹⁹ Mesajul lui Mouton, în care acesta vorbește de „sentimente de umanitate” față de evrei, este trimis cu doar câteva zile înainte de marea razie de la Vél d'Hiv din 16-17 iulie 1942, când autoritățile franceze au arestat în Paris și în suburbii 13 000 de evrei.

Activitatea lui Michel Dard face parte așadar din programul mai larg de diplomație culturală pe care Institutul Francez de la București și Misiunea universitară franceză îl desfășoară în România în timpul războiului. Acordul cultural semnat cu Franța în 1939 nu este denunțat, regimul de la Vichy este preocupat ca interesele comerciale, industriale, dar și culturale ale Franței în România să fie apărute, iar autoritățile române se arată binevoitoare, chiar dacă riscă să supere pe aliații germani. Poziția de lector la Universitate a directorului-adjunct al Institutului îi oferă un acces direct la numărul mare de studenți care urmează cursurile de literatură franceză și pe care îi poate îndruma către Institut, fapt pentru care este apreciat în mai multe rânduri de către superiori. În noiembrie 1943, alături de Charles Singevin, Michel Dard călătorește la Budapesta la invitația *Nouvelle Revue Hongroise*, unde va cunoaște același succes de public cu conferința „Introducere în poezia contemporană franceză”.

Dincolo de aparențe. Michel Dard și Rezistența franceză de la București

După cum pretind rapoartele diplomatice transmise de la București către Vichy, activitatea culturală a Institutului Francez (și implicit a lui Michel Dard) se desfășoară fără nicio aluzie la evenimentele prezente, cu toate că șocul înfrângerii

¹⁹ AD Paris, Fond Guerre, Vichy, Oeuvres, 7GMII/151, J. Mouton, 6 iulie 1942.

Franței și colaborarea cu Hitler nu aveau cum să nu lase nicio urmă în conștiința francezilor din România. Ministrul Truelle, dar și directorul Mouton, insistă asupra dezangajării activității lor, în contrast cu dimensiunea politică explicită a propagandei germane sau italiene. O notă a Serviciului Special de Informații privind activitatea Institutului Francez citează o declarație a lui Jean Mouton conform căruia „profesorii și conferențiarilor nu vor fi preocupați deloc de chestiunile politice în activitatea lor, ei nevorbind nimic de evenimentele cari au avut sau vor avea loc”²⁰. Cu toate acestea, mai multe surse, indirecte ce-i drept, stau mărturie a angajării clandestine a membrilor Institutului Francez în favoarea mișcării de Rezistență, care se va coagula progresiv în jurul figurii lui Charles de Gaulle²¹. Unii dintre aceștia, printre care și Michel Dard, semnează chiar din vara lui 1940 o scrisoare de adeziune către de Gaulle²², alții se vor converti în timp, astfel încât în primăvara lui 1943, când Paul Morand, noul ministru numit de către Vichy, ajunge la București, descoperă că personalul Institutului îl tratează politicos, dar îi este complet ostil, fiind format doar din gaulliști. Așa cum au arătat istoricii Rezistenței franceze²³, nu doar natura, prin definiție clandestină, a luptei de rezistență, ci și ambiguitățile, duplicitatea și incertitudinile inerente acestei perioade, fac ca documentarea ei să fie mult mai dificilă. Note informative emise de Direcția Generală a Poliției (prin Corpul Detectivilor), precum și note ale Serviciului Special de Informații (SSI), conturează o imagine încă neclară, dar destul de elocventă, a acestei laturi clandestine a activității Institutului Francez și a membrilor lui. Aceste surse ne permit nu doar să completăm informațiile despre activitățile lui Michel Dard, alături de Jean Mouton și de ceilalți profesori francezi, ci ne prezintă într-o lumină nouă și activitățile evocate până acum.

Cursurile despre Napoleon ținute de Michel Dard în primăvara lui 1941 par deja să aibă un substrat contemporan. În articolul citat mai sus, Emanoil Ciomac notează, imprudent, această asemănare: „Apropierea între situațiile de atunci și cele de acum, între desfășurarea paralelă a evenimentelor epocale, nu caută să fie subliniată de expunătorul lor – ci rezultă de la sine. De la început, Bonaparte, corsicanul, e privit ca un 'francez din afară'. O trăsătură franceză și ea, aplicabilă Primului Consul, este grija de 'legalitate', într-o acțiune ambițioasă, care a răsturnat atâtea!”²⁴ Nu e deloc exclus ca aceste remarci apărute în publicația citată să-l fi determinat pe ministrul Truelle să solicite schimbarea temei cursului. Un an mai târziu, în 1942, când majoritatea membrilor Institutului erau angajați în

²⁰ ACNSAS, Fond D, 0013417 (Institutul Francez), f. 39.

²¹ Vezi Cristina Preutu (ed.), *Legația franceză din București și serviciile secrete din România*, ediția a II-a, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2024.

²² Jean-Marie Mayeur, *Alphonse Dupront et le Général de Gaulle en 1940-1941*, în *RRH*, XXXVII (1998), Nr. 1-2, p. 121-132.

²³ Vezi, pentru cazul românesc, Ana-Maria Stan, *Aspects de la Résistance française en Roumanie après 1940. Diplomates, enseignants et écrivains*, în Mathieu Dubois, Renaud Meltz (eds.), *De part et d'autre du Danube. L'Allemagne, l'Autriche et les Balkans de 1815 à nos jours*, Paris, Sorbonne Université Presses, 2015, p. 131-144.

²⁴ E. Ciomac, *op. cit.*, p. 98.

acțiunea clandestină gaullistă, iar Michel Dard ținea cursul despre Franța feudală, sursa „Monique” informa pe 7 martie că acesta a fost rugat de membrii coloniei franceze de la București să-și tipărească cursul său *Qu'est-ce que le régime féodal?* care, „prin cuprinsul său, este un atac împotriva tuturor dictaturilor și o apărare a democrației și a libertăților”²⁵. Cât despre activitatea lui de la facultate, la 15 ianuarie în același an, o informare „din cercurile gaulliste” arată că Michel Dard „a fost numit șef al acțiunii gaulliste pentru tineretul universitar român”²⁶ iar pe 30 martie, aceleași „cercuri gaulliste” informează că „Baronul Michel Dard, într-un cadru foarte intim, la seminarul de literatură franceză de la Facultatea de Litere, în zilele de marți și miercuri, ține lecții cu caracter de gaullist”²⁷. O altă notă, transmisă în ianuarie 1943, arată în ce fel poezia modernă franceză putea fi obiectul unei astfel de interpretări: „Profesorul Dard a vorbit despre scriitorii Baudelaire, Mallarmé, Paul Valéry, Paul Claudel, Rimbaud și alții, arătând că acești scriitori trebuie să fie urmați de toată națiunea franceză, deoarece în operele lor, ei lucrează pentru cauza sfântă a libertății Franței”²⁸. Dard nu este singurul care folosește astfel de teme istorice sau literare pentru a transmite mesajul Rezistenței.

Conform notelor provenite de la Corpul Detectivilor, majoritatea conferințelor și cursurilor organizate de profesorii de la Institutul Francez au acest caracter: Jean Mouton „folosește ocazia unei conferințe despre 'Două drame lirice franceze' pentru a vorbi și despre Franța eternă” (19 noiembrie 1942) și „a aranjat ținerea unei serii de conferințe despre pictura franceză pentru a disimula o reuniune cu caracter gaullist” (19 ianuarie 1943), Georges Dementhon ține o conferință în care „a subliniat, de mai multe ori, necesitatea unei redresări a Franței, pentru a lovi dușmanul civilizației, lăsând să se înțeleagă că acesta este Germania” (11 martie 1942), Yves Auger „va căuta să demonstreze că Franța este singura putere continentală a cărei cultură a străbătut veacurile, în contrast cu cultura germană” (25 iulie 1942). Chiar și o comemorare a eroului galic Vercingetorix este o ocazie pentru Michel Dard de a vorbi „despre acțiunea francezilor de pretutindeni și despre activitatea francezilor combatanți, de pe teatrele de luptă, arătând că ei luptă pentru libertatea Franței” (18 octombrie 1942). Există însă și excepții. Numit ministru al Franței la București doar de câteva luni, Paul Morand își notează pe 3 ianuarie 1944 în Jurnalul său: „Ieri am asistat la o conferință a lui Dard la Institut despre [poetul] Lautréamont. Nimeni nu citise un rând. În față, l-am văzut pe socrul meu, Dumitru, președintele clubului de golf, ofițeri români, doamne în vârstă, toți acești oameni care nu au auzit în viața lor de Lautréamont și care preț de o oră au ascultat cu religiozitate.”²⁹ Prezența ministrului, cunoscut adept al regimului de la Vichy, l-a făcut desigur pe Michel Dard să-și mențină discursul în limitele analizei

²⁵ ACNSAS, Fond I, 0492517 (Michel Dard), f. 27.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ ACNSAS, Fond D, 0013417 (Institutul Francez), f. 75.

²⁹ Paul Morand, *Journal de guerre, Roumanie – France – Suisse (1943-1945)*, Paris, Gallimard, 2023, p. 109.

literare, probabil spre dezamăgirea publicului care venise acolo și pentru alt fel de considerații.

În calitate de director-adjunct al Institutului, Dard coordonează și activitatea celorlalți profesori francezi din țară. Conform unei note din 19 septembrie 1942, în urma unei conferințe a profesorilor de la Institutul Francez, în care „s-a discutat legătura ce trebuie să existe între profesorii francezi și ceilalți profesori de franceză de la liceele din capitală și din provincie, Michel Dard a cerut să se trimită tuturor profesorilor de limba franceză din România cărți, reviste și broșuri franceze, în mod gratuit, pentru propagandă”³⁰. Aceeași sursă „Monique” informează în mai multe rânduri asupra activităților lui: în 22 noiembrie 1941, din cauza unor probleme de sănătate, ar fi întârziat niște „anchete asupra colaborării unor francezi cu germanii de aici și care urmau a fi expediate lui Catroux”³¹ (reprezentantul Franței Libere în Levant); pe 10 martie, tot Dard ar fi spus că „înființarea cursurilor de limbă germană în școlile din România nu a dat niciun rezultat, din voința hotărâtă a părinților, de a feri pe copiii lor, măcar la această vârstă, de otrava culturii germane”³².

Călătoria pe care o face la Budapesta în noiembrie 1943, menționată mai sus, atrage atenția serviciilor române deoarece nu este vorba doar de „a lega o strânsă colaborare politică și culturală, în aceste vremuri grele, între francezii din întreg Sud-Estul Europei”³³. „Cu această ocazie, Baronul a fost a însărcinat de Comitetul de Conducere al Acțiunii Franceze Libere cu recrutarea unui număr de 50 de prizonieri francezi specializați în Industria Textilă pentru a-i aduce în Capitală sau a le înlesni trecerea frontierei și a-i introduce în anumite întreprinderi pentru a începe o acțiune severă de sabotaj”. Nu era prima astfel de tentativă cu care se confruntau autoritățile române în această perioadă tensionată: la începutul războiului atât britanici, cât și francezi fuseseră împiedicați să efectueze mai multe operațiuni de sabotaj asupra industriei petroliere din România.³⁴ Conducerea S.S.I. cere așadar Direcției poliției de siguranță supravegherea foștilor prizonieri și vigilență mărită asupra industriei textile, se trimit adrese către fabricile de țesături și postav de la Iași și de la Buhuși, prin care se solicită lista angajaților și atenție la angajarea de personal francez. În acest context, la întoarcerea în București, Michel Dard este pus sub supraveghere zilnic, între 23 noiembrie și 8 decembrie 1943, pentru a se urmări contactele pe care le are. Rezultatul urmăririi, care înregistrează cu fidelitate toate mișcările lui Dard, inclusiv cursurile de literatură de la facultate (30 noiembrie, 1 și 8 decembrie), nu este de natură a trezi îngrijorări. Un raport din 14 februarie 1944 arată că „în timpul supravegherii nu s-a constatat că numitul ar

³⁰ ACNSAS, Fond D, 0013417 (Institutul Francez), f. 46.

³¹ ACNSAS, Fond I, 0492517 (Michel Dard), f. 11.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Vezi Dennis Deletant, *Activitățile britanice clandestine în România în timpul celui de-al Doilea Război Mondial*, București, Humanitas, 2019. Jean Mouton, Michel Dard, Charles Singevin sunt menționați ca membri ai rețelei conduse de Alexander Eck, însă relațiile și concurența dintre Rezistența franceză din România și spionajul britanic nu sunt încă elucidate.

lua contact cu prizonierii francezi și nici la biroul său de la Institutul Francez nu s-a observat afluență de vizitatori. Activitatea sa zilnică alterna între Institut, Legația Franceză și Universitate – unde ține cursuri de literatură franceză – și unele vizite pe care le făcea cunoscuților săi.”³⁵

Între timp, Universitatea din București dădea semne din ce în ce mai clare de apropiere de Franța. În 1942, raportul lui Jean Mouton către Vichy rezervă câteva pagini relațiilor instituționale³⁶, menționând că numeroși profesori au participat sau au ținut conferințe la Institut, printre aceștia numărându-se mai mulți miniștri în exercițiu și chiar și Rectorul Universității. În luna mai 1942, Universitatea își abandonează rezerva pe plan oficial față de Franța alegând să decerneze titlul de Doctor Honoris Causa istoricului Charles Diehl, în aceeași ceremonie în care li se acorda același titlu lui Ernst Gamillscheg, Directorul Institutului German, precum și profesorului de Filosofie de la Universitatea din Roma, Francesco Orestano³⁷. Conform lui Jean Mouton, oferind titlul și unui francez, Universitatea din București a ținut să-și manifeste independența iar Gheorghe Brătianu, student al lui Diehl la Paris în anii 1920 și cel care organizase această ceremonie, a transmis lui Mouton că autoritățile germane au fost nemulțumite de această inițiativă și au impus o cenzură asupra relatărilor despre ceremonie în presa de a doua zi. Ministrul Franței, Truelle, raportează chiar faptul că ceilalți doi profesori, german și italian, au fost asociați din necesitățile politice ale momentului la acest omagiu adus științei franceze. El remarcă de asemenea și vizita în Franța a rectorului Universității, Horia Hulubei, care a fost foarte bine primit la Universitățile din Lyon, Montpellier și Toulouse. În perioada următoare, Universitatea din București va acorda titlul și altor francezi: pe 22 octombrie 1942, la propunerea Facultății de Medicină, Senatul Universității acordă titlul lui Emile Sergent, profesor de medicină și președinte al Academiei de Medicină de la Paris, iar pe 14 mai 1943, la propunerea Facultății de Științe, fizicianului Louis de Broglie, membru al Academiei Franceze. La 8 februarie 1944, Senatul UB ia act de scrisoarea de mulțumire adresată de Broglie comunității academice de la București³⁸.

Așa cum am arătat, unii profesori de la Universitate sunt apropiați de Institutul Francez. Notele Corpului Detectivilor îl menționează pe profesorul de literatură franceză Basil Munteanu ca apropiat de Jean Mouton. Spre exemplu, autoritățile germane de la București informează, la 25 noiembrie 1941, că acesta l-ar fi rugat pe profesor „să lase să cadă pe studenții filo-germani”³⁹. Relațiile acestuia cu Dard, cu Mouton și cu Truelle sunt notate de autoritățile române și îl fac pe Munteanu un important pilon al rezistenței gaulliste printre profesorii de la Universitate („În 1942 a fost semnalat că împreună cu Mouton instiga pe studenți

³⁵ ACNSAS, Fond I, 0492517 (Michel Dard), f. 77.

³⁶ AD Paris, Fond Guerre, Vichy, Oeuvres, 7GMII/151.

³⁷ Vezi Ana-Maria Stan, *Choisir son camp: les Alliés ou l'Axe ? La désignation des doctor honoris causa dans les universités roumaines pendant la Deuxième Guerre mondiale*, în Caroline Barrera, Jacques Cantier (eds.), *Science et culture en temps de guerre (XIXe -XXe siècles)*, Portet-sur-Garonne, Midi-pyrénéennes, 2023, p. 175-188.

³⁸ ANSMB, Fond Universitatea din București, Rectorat, nr. 23/1944, f. 29.

³⁹ ACNSAS, Fond I, 0235428 (Jean Mouton), f. 23.

contra nemților, formând în acest sens un important nucleu democrat. În același an a recomandat Institutului Francez 50 de studenți democrați care aveau legătură cu organizația gaullistă din România.”⁴⁰). Un alt profesor de la Universitate care apare frecvent în notele referitoare la Institut și la Jean Mouton este Mihai Ralea. Cu acesta, Mouton are „strânse relații de prietenie, fiind în vizită reciproc. Prin intermediul dlui Ralea, Jean Mouton a cunoscut numeroși ziariști și scriitori români, între care se menționează Radu Boureanu, Zaharia Stancu, Ion Vinea, Șerban Cioculescu și Păstorel Teodoreanu”⁴¹.

Poezia modernă împotriva regimului de la Vichy

Dincolo de multiplele fațete ale atitudinii lui Michel Dard, mai rămâne de analizat și modul în care activitatea în cadrul Rezistenței de la București și-a pus amprenta asupra discursului său despre poezia modernă. În numerele din februarie și martie 1946, Revista Fundațiilor Regale publică două ample texte de Michel Dard, „Mitul modern al poeziei” și „Rolul imaginilor în poezia modernă”, care sintetizează concepția pe care a avut ocazia să o expună studenților de la Facultate și publicului de la Institutul Francez de-a lungul anilor războiului. Primul text, pe care l-a expus și cu ocazia conferinței de la Budapesta din 1943, oferă o perspectivă de ansamblu asupra poeziei franceze începând de la Baudelaire, poezie pe care Dard o consideră complet diferită de poezia anterioară, din perioada clasică sau romantică. Un citat mai extins este necesar:

Cum s-a făcut poezia, la un popor realist ca al nostru, explorare a umbrelor sufletului? Cum, având la îndemână o limbă atât de precisă și atât de riguroasă, a devenit ea sugestie, suflu material, clocot al puterilor obscure și al celui mai subteran univers? Acest fenomen nu este explicabil decât prin caracterul singular al literaturii noastre. Niciuna nu este într-o mai mare măsură decât ea un *fapt literar pur*. [...] Este puțin a spune că nu este pitorească. Nu există literatură care să se fi ocupat mai puțin de a traduce sufletul popular, aspirațiile patriotice, credința sau superstițiile unui popor. [...] Nici peisajul francez, nici casa franceză, nici felul francez de traiu nu se zugrăvesc în ea. Poezia noastră este o afirmație a omului, în acest sens mai întâi că ea este un refuz de a-l infeoda oricărui alt grup, națiune, provincie, artizanat, familie, mai restrâns decât o ideală comunitate universală a spiritelor. Orice încercare făcută de ea de a-și îngredi ambiția în marginile unei frontiere materiale fu un eșec. [...] Péguy el însuși n-ar fi salvat opera sa, dacă n-ar fi convertit fără încetare particularul cel mai concret în marile mituri umane cele mai generoase, mila, sacrificiul, speranța⁴².

Concepția despre poezia modernă franceză ca reprezentantă a unei „comunități universale a spiritelor”, și nu a unei națiuni circumscrise, și cu atât mai puțin a credințelor și sufletului unui popor, fie el și cel francez, este o altă formă a acelei

⁴⁰ ACNSAS, Fond SIE, 0005850 (Basil Munteanu), f. 9.

⁴¹ ACNSAS, Fond I, 0235428 (Jean Mouton), f. 13.

⁴² Michel Dard, *Mitul modern al poeziei*, în „Revista Fundațiilor Regale”, 1 (1946), p. 314.

tendințe universaliste a unei părți a gândirii franceze, care își are originea în epoca Luminilor. Așa cum a arătat Pascale Casanova, universalismul literar francez, pretenția că Parisul este „capitala universală a literaturii” (Victor Hugo), este indiciul unei autonomizări a literaturii care nu mai acceptă influențe exterioare, de ordin moral sau politic. „Capitalul literar ‘francez’ are ca particularitate de a fi și patrimoniu universal, anume constitutiv al literaturii universale, și nu naționale”⁴³. Afirmând caracterul universal (deci ne-național, cum s-a văzut mai sus) al poeziei franceze moderne, Michel Dard se înscrie așadar în această perspectivă, care este tocmai aceea pe care regimul condus de mareșalul Pétain dorește să o elimine. Ideologia „Revoluției naționale” promovată de regimul de la Vichy între 1940 și 1944 este o ideologie tradiționalistă, care înlocuiește deviza republicană *Liberté, Egalité, Fraternité* prin *Travail, Famille, Patrie*, care respinge modernismul și elitele intelectuale și urbane, în favoarea unei întoarceri la pământ și la lumea rurală, care respinge individualismul în numele comunității și autonomia literară în favoarea unei literaturi cu mesaj politic. Nu este așadar întâmplător că principala referință a lui Dard este binecunoscuta lucrare din 1933 a lui Marcel Raymond, *De Baudelaire au Surréalisme*⁴⁴, pe care o consideră „o carte capitală, perspectiva cea mai justă și cea mai deplină ce se poate avea asupra poeziei contemporane”⁴⁵. Cursurile, seminarele, conferințele pe care Michel Dard le ține despre Mallarmé, Verlaine, Apollinaire, etc., sunt tot atâtea acte de rezistență intelectuală împotriva ideologiei regimului de la Vichy, care pun în evidență corespondența dintre activitatea de la catedră, predarea literaturii, și activitățile clandestine, pe care le notează detectivii de pe urmele lui. Chiar și fără aluzii discrete la contextul politic, chiar și fără îndemnuri adresate publicului, simpla selecție a scriitorilor și perspectiva din care sunt tratați reprezintă o luare de poziție a lui Michel Dard, pe „frontul cultural”⁴⁶. Trebuie menționat că poezia modernă despre care vorbește el este foarte diferită de așa-numita „poezie a Rezistenței”, scrisă de nume apropiate de Partidul Comunist Francez precum Louis Aragon sau Paul Eluard. Cazul lui Dard, ca și al colegilor lui de la Institut, trebuie văzut în contextul istoriografiei recente asupra Rezistenței, care nu mai e înțeleasă doar ca un angajament militar și politic cu riscuri imediate, ci ca o comunitate de valori, ca o sumă de activități intelectuale ce contribuie la legitimarea politică a Rezistenței. În acest sens, predarea literaturii franceze în felul care a fost explicat mai sus reprezintă și ea o contribuție, mai ales pentru niște profesori care își gândeau acțiunile în termeni de „luptă”⁴⁷.

⁴³ Pascale Casanova, *La République mondiale des Lettres*, Paris, Seuil, 1999, p. 133.

⁴⁴ Marcel Raymond, *De Baudelaire au surréalisme. Essai sur le mouvement poétique contemporain*, Paris, Corrêa, 1933, (traducere română Editura Univers, 1970). Cartea a fost primită cu unele rezerve de criticul André Thérive, de la cotidianul „Le Temps” (21 decembrie 1933), pentru aprecierile prea mari adresate unor „opere ultra-moderne”.

⁴⁵ M. Dard, *op. cit.*, p. 307

⁴⁶ Janet R. Horne, *Global culture fronts: the Alliance Française and the cultural propaganda of the Free French*, în „European Review of History: Revue européenne d’histoire”, 25 (2018), nr. 2, p. 222-241.

⁴⁷ Charlotte Faucher, Laure Humbert, *Introduction – Beyond de Gaulle and beyond London: the French external resistance and its international networks*, în „European Review of History: Revue européenne d’histoire”, 25 (2018), nr. 2, p. 199.

Ieșirea din război

Activitățile lui Dard, ca și ale tuturor bucureștenilor, fie ei români sau francezi, se opresc în primăvara lui 1944, din cauza bombardamentelor aliate. Cursurile se întrerup (colonia franceză se retrage la Pașcani, lângă București, pe domeniul Cantacuzino) și nu vor fi reluate decât în iarnă, în noul context de după 23 august. Mai mult decât atât, din cauza unor probleme medicale, Dard își petrece toamna lui 1944 și o parte din iarnă la munte, reluând activitatea la începutul lui februarie 1945. Institutul Francez își reia programul intens de conferințe, cursuri și concerte iar numele lui Dard apare, cu o conferință despre Michelet, în programul noii serii consacrate „Gândirii sociale a scriitorilor francezi” (alături de B. Munteanu – La Bruyère, Gouillard – Fénelon, Gréget – Montesquieu, Auger – Rousseau, Delobel – Voltaire, Balzac – Mihail Sebastian⁴⁸). Alte două serii de conferințe sunt dedicate scriitorilor francezi din Rezistență (Giraudoux, Claudel, Bernanos, Eluard, Aragon, Mauriac), precum și problemelor științifice de actualitate (ținute de profesorii români Grigore Popa, Petre Sergescu, Stefan Nicolau, Iorgu Iordan, Șerban Țițeica, Simion Stoilov). De asemenea, în programul de cursuri al Institutului, Dard își consacră lecțiile originilor Revoluției franceze⁴⁹, curs la care asistă și un număr de auditori ruși (ofițeri sau membri ai Legației). Bilanțul activităților primului an al Institutului în noile condiții este considerat drept „excepțional” de către Jean Mouton, „datorită elanului și efuziunilor publicului român, liber în sfârșit să-și manifeste adevăratele sentimente față de Franța”⁵⁰. În condițiile creșterii influenței sovietice în România, dar și pentru a păstra relevanța mesajului Franței în contextul postbelic, noile direcții ale diplomatiei culturale de la Paris (și instrucțiunile trimise Institutului Francez) sunt de a se adresa și publicului larg, popular, care până atunci nu constituise preocuparea principală a diplomaților francezi⁵¹. Astfel trebuie înțeleasă preocuparea pentru „gândirea socială”, și tot în acest context se încadrează proiectul unei universități populare conceput de Michel Dard la cererea lui Jean Paul-Boncour, noul ministru al Franței. Adresându-se „noilor clase sociale care vor juca un rol de prim plan în conducerea țării”⁵², „mediilor din care se recrutează elementele active ale sindicatelor, ale Frontului Țăranilor, ale Uniunii Patrioților”,

⁴⁸ Mihail Sebastian își pierde viața într-un accident de mașină, pe 29 mai 1945, în drum spre această conferință.

⁴⁹ AD Paris, Fond Direction Générale des Relations Culturelles, Scientifiques et Techniques (DGR CST), 238QO_86, J. Mouton, 26 februarie 1945.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Henri Laugier, noul responsabil al diplomatiei culturale franceze după 1944, afirmă că „relațiile intelectuale și artistice între națiunile civilizate nu trebuie să rămână limitate la elite, ci vor pătrunde din ce în ce mai mult în masele populare”, AD Paris, Fond Guerre 1939-1945, Vichy, Œuvres, Proiect „Réorganisation du Service des Œuvres en 1944” *apud* L. Jeanpierre, *La politique culturelle française aux États-Unis de 1940 à 1947*, în Alain Dubosclard, et al. (eds.), *Entre rayonnement et réciprocité*, Paris, Éditions de la Sorbonne, 2002, p. 110.

⁵² AD Paris, Fond DGR CST, 238QO_86, M. Dard, 24 octombrie 1945.

proiectul cuprinde cursuri practice de limba franceză, cursuri de istorie și civilizație „prezentate în termeni simpli și colorați”, precum și cursuri de istorie socială a Franței, adresate mediilor sindicale. Doar câteva elemente din acest proiect vor fi puse în aplicare de noua echipă trimisă de la Paris în 1946 pentru a prelua Institutul Francez, iar toate încercările acestea de a se adresa noilor clase ajunse la conducerea României nu vor avea succes.

În contextul tensionat al epocii, când atât în Franța, cât și în România, încep procesele de epurare ale colaboraționiștilor, statutul lui Michel Dard în comunitatea franceză este problematic. După cum arată mai multe note informative ale autorităților române de după 1944, el este perceput mai degrabă ca un fidel al regimului de la Vichy. Un raport anonim adresat CC al PCR, al cărui autor face cu siguranță parte din personalul român al Institutului, îl descrie pe Dard în acești termeni: „A fost singurul care acorda vizite amicale d-lui Paul Morand, când era ministru. Subtil, admirabil *causeur*, el susținea în genere că nu există literatură sau artă în care ideea de « artă pentru artă », de absență a oricărei preocupări sociale, să fie mai bine ilustrată decât în cea franceză. [...] La Universitate, unde era lector, Michel Dard nu admitea nicio aluzie marxistă din partea vreunui student democrat. De obicei, la conferințe prefera să explice (cu talent de altfel) poeți și prozatori decadenti”⁵³. Opinia publică din comunitatea franceză nu pare așadar să-i recunoască meritele de rezistent, în ciuda nenumăratelor cursuri și conferințe cu substrat gaullist pe care le-a ținut în timpul războiului. O altă notă informativă din arhivele Direcției Poliției explică acest paradox: „Rolul lui Michel Dard era puțin cam ingrat, întrucât era pus în cunoștință că Gestapoul îi urmărea activitatea și deci trebuia să adopte o linie de conduită în acțiunea de rezistență ca să nu aducă prejudicii atât personal lui cât [și] să nu compromită secțiunea în sine, și totodată să nu rupă completamente cu guvernul din Vichy. [...] A trebuit să menajeze și pe unele elemente franceze din Colonia din România cu diverse înclinații spre colaboraționism (din interese de afaceri) gen Lucien Bernadotte, totodată menținând legaturile sale cu acțiunea de Gaullistă, al cărui ultim reprezentant a fost ministrul Truelle în București”⁵⁴. Autorul notei mai adaugă că asupra lui Dard plutea acuzația că „a condus greșit acțiunea de Rezistență din România” și că, în consecință, „s-a avantajat un curent favorabil colaboraționismului”⁵⁵. Ambiguitatea situației lui Dard nu vine doar din originile lui familiale (a folosit mereu titlul de Baron) și din sentimentele regaliste pe care le-a avut în tinerețe. Nici poeziile pe care îi discuta la cursuri, nici apropierea singulară de Paul Morand în 1943-44 nu aveau cum să convingă noile autorități române asupra sentimentelor sale „democratice”. În același timp, cazul lui ilustrează complexitatea acțiunilor clandestine, duplicitatea și jocul dublu pe care au trebuit să-l facă francezii în anii războiului și

⁵³ ANIC, Fond CC al PCR Secția Propaganda și agitație, nr. 38/1947, Activitatea Institutului Francez la București, f. 52.

⁵⁴ ACNSAS, Fond I, 0492517 (Michel Dard), f. 117.

⁵⁵ Ibidem.

care se dezbate intens în Franța în perioada imediat următoare Eliberării (cu reverberații inclusiv la București).

În 1946, Michel Dard părăsește România, după un deceniu pe care îl începuse la Universitatea din Cernăuți și pe care îl încheiase la Universitatea din București și la Institutul Francez. Are o carieră internațională în cadrul UNESCO, iar în anii '60-'70 scrie și câteva romane, pentru care primește un prestigios premiu literar. Basil Munteanu, profesorul titular care îl acceptase în 1940 ca lector la catedra de franceză a Universității din București și de care fusese apropiat în contextul luptei de Rezistență, părăsește și el România tot în 1946 și își continuă cariera la Paris. Pentru doi ani, catedra de franceză va fi suplinită de alți doi profesori ai Institutului Francez de la București, până când regimul comunist decide să denunțe acordul cultural româno-francez și cere închiderea Institutului, la sfârșitul anului 1948. Poezii moderni introduși de Michel Dard la cursurile de literatură franceză nu vor mai fi predați studenților, fiind înlocuiți până la jumătatea anilor '60 de poezii comunisti ai Rezistenței. „Frontul cultural” al Rezistenței împotriva regimului de la Vichy este înlocuit la București de un alt „front cultural”, împotriva culturii occidentale, impus de regimul comunist.

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
<i>AARMSL</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
<i>AARPAD</i>	= „Analele Academiei Române”, seria II, București, 1879-1916
<i>AA.SS.</i>	= <i>Acta Sanctorum</i> , ed. Bollandisti, III ^a ediție, Parigi 1863-1870
<i>AB</i>	= Arhivele Basarabiei
<i>ACNSAS</i>	= Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
<i>AE</i>	= L’Année Epigraphique, Paris
<i>AIR</i>	= Arhiva Istorică a României
<i>AIAC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
<i>AIIAI</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
<i>AIINC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
<i>AIIX</i>	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>ALIL</i>	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
<i>ALMA</i>	= <i>Archivum Latinitatis Medii Aevi</i> . Genève.
<i>AM</i>	= Arheologia Moldovei, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhiva Ministerului Afacerilor Externe
<i>AmAnthr</i>	= American Anthropologist, New Series, Published by Wiley on behalf of the American Anthropological Association
<i>AMM</i>	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
<i>AMMB</i>	= Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași
<i>AMN</i>	= Acta Musei Napocensis
<i>AMR</i>	= Arhivele Militare Române
<i>AMS</i>	= Anuarul Muzeului din Suceava
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale, București
<i>ANC</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANG</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Galați
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale, Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
<i>ANR-Cluj</i>	= Arhivele Naționale, Cluj-Napoca
<i>ANR-Sibiu</i>	= Arhivele Naționale, Sibiu
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>ANRW</i>	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin-New York
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANV</i>	= Arhivele Naționale, Vaslui
<i>AO</i>	= Arhivele Olteniei
<i>AP</i>	= Analele Putnei
<i>APH</i>	= Acta Poloniae Historica, Varșovia
<i>AqLeg</i>	= <i>Aquila Legionis. Cuadernos de Estudios sobre el Ejército Romano</i> , Salamanca
<i>AR</i>	= Arhiva Românească
<i>ArchM</i>	= Archiva Moldaviae, Iași
<i>ArhGen</i>	= Arhiva Genealogică
„Arhiva”	= „Arhiva”. Organul Societății Științifice și Literare, Iași
<i>ArhMold</i>	= Arheologia Moldovei

ASRR	= Arhiva Societății Române de Radiodifuziune
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
ATS	= Ancient Textile Series, Oxbow Books, Oxford și Oakville
AUAIC	= Arhiva Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
AUB	= Analele Universității „București”
BA	= <i>Biblioteca Ambrosiana</i> , Roma, Città Nuova Editrice
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BArchB	= Bundesarchiv Berlin
BAR int. ser.	= British Archaeological Reports, International Series
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
BCU-Iași	= Biblioteca Centrală Universitară, Iași
BE	= Bulletin Epigraphique
BF	= Byzantinische Forschungen, Amsterdam
BJ	= Bonner Jahrbücher, Bonn
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BMIM	= București. Materiale de istorie și muzeografie
BNB	= Biblioteca Națională București
BNJ	= Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BS	= Balkan Studies
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
ByzSlav	= Byzantinoslavica
CA	= Cercetări arheologice
CAI	= Caiete de Antropologie Istorică
CartNova	= <i>La ciudad de Carthago Nova 3: La documentación epigráfica</i> , Murcia
CB	= Cahiers balkaniques
CBI	= <i>Der römische Weihebezirk von Osterburken. Corpus des griechischen und lateinischer Beneficiärer – Inschriften des Römischen Reiches</i> , Stuttgart
CC	= Codrul Cosminului, Suceava (ambele serii)
CCAR	= Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, București
CCh	= <i>Corpus Christianorum</i> , Turnhout
CChSG	= <i>Corpus Christianorum. Series Graeca</i>
CCSL	= <i>Corpus Christianorum Series Latina</i> , Turnhout, Brepols
CDM	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhivele Centrale de Stat</i> , București, vol. I-V; supl. I.
CDȚR	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului</i> , București, vol. II-VIII, 1974-2006
Chiron	= Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, 1971
CI	= Cercetări istorice (ambele serii)
CIL	= <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin
CL	= Cercetări literare
CLRE	= <i>Consuls of the Later Roman Empire</i> , eds. R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, Atlanta, 1987
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică, București
CSCO	= <i>Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium</i> , Louvain
CSEA	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis</i> , Roma, Città Nuova Editrice
CSEL	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> , Wien, De Gruyter
CSPAMI	= Centrul de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Centrale, Pitești
CT	= Columna lui Traian, București

<i>CTh</i>	= <i>Codex Theodosianus</i> . Theodosiani, Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, I, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, Hildesheim, 1970-1971
<i>Cv.L</i>	= Convorbiri literare (ambele serii)
„ <i>Dacia</i> ”, <i>N.S.</i>	= Dacia. Nouvelle Série, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
<i>DGAS</i>	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
<i>DI</i>	= Diplomatarium Italicum
<i>DIR</i>	= <i>Documente privind istoria României</i>
<i>DIRRI</i>	= <i>Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență</i>
<i>DOP</i>	= Dumbarton Oaks Papers
<i>DTN</i>	= <i>Din trecutul nostru</i> , Chișinău
<i>DRH</i>	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
<i>EB</i>	= Études Balkaniques
<i>EBPB</i>	= Études byzantines et post-byzantines
<i>EDCS</i>	= <i>Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby</i> (http://www.manfredclauss.de/)
<i>EDR</i>	= <i>Epigraphic Database Roma</i> (http://www.edr-edr.it/default/index.php)
<i>EpigrAnat</i>	= Epigraphica Anatolica, Münster
<i>ERAsturias</i>	= F. Diego Santos, <i>Epigrafia Romana de Asturias</i> , Oviedo, 1959.
<i>EuGeSta</i>	= <i>Journal of Gender Studies in Antiquity</i>
<i>Gerión</i>	= Gerión. Revista de Historia Antigua, Madrid
<i>GB</i>	= Glasul Bisericii
<i>GCS</i>	= <i>Die Griechischen Christlichen Schriftsteller</i> , Leipzig, Hinrichs, 1897-1969
<i>GLK</i>	= <i>Grammatici Latini Keil</i>
<i>HEp</i>	= <i>Hispania Epigraphica</i> , Madrid
„ <i>Hierasus</i> ”	= <i>Hierasus</i> . Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Botoșani
<i>HM</i>	= Heraldica Moldaviae, Chișinău
<i>HU</i>	= Historia Urbana, Sibiu
<i>HUI</i>	= Historia Universitatis Iassiensis, Iași
<i>IDR</i>	= <i>Inscripțiile din Dacia romană</i> , Bucurști-Paris
<i>IDRE</i>	= <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie</i> , I-II, Bucarest, 1996, 2000
<i>IGLN</i>	= <i>Inscriptions grecques et latines de Novae</i> , Bordeaux
<i>IGLR</i>	= <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România</i> , București, 1976
<i>IILPecs</i>	= <i>Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften</i> , Pecs, 1991
<i>ILAlg</i>	= <i>Inscriptions latines d'Algérie</i> , Paris
<i>ILB</i>	= <i>Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae</i> , Sofia, 1989
<i>ILD</i>	= <i>Inscripții latine din Dacia</i> , București
<i>ILN</i>	= <i>Inscriptions latines de Novae</i> , Poznań
<i>ILLPRON</i>	= <i>Inscriptionum Lapidarium Latinarum Provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices</i> , Berlin, 1986
<i>ILS</i>	= <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , 1892
<i>IMS</i>	= <i>Inscriptiones Moesiae Superioris</i> , Belgrad
<i>IN</i>	= „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal Iași
<i>ISM</i>	= <i>Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine</i> , București, vol. I-III, 1983-1999
<i>JGO</i>	= <i>Jahrbücher für Geschichte Osteuropas</i>
<i>JL</i>	= Junimea literară
<i>JRS</i>	= The Journal of Roman studies, London
<i>LR</i>	= Limba română
<i>Lupa</i>	= <i>Ubi Erat Lupa</i> (http://lupa.at/)
<i>MA</i>	= Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț

<i>MCA</i>	= Materiale și cercetări arheologice
<i>MEF</i>	= <i>Moldova în epoca feudalismului</i> , vol. I-XII, 1961-2012, Chișinău
<i>MEFRA</i>	= <i>Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité</i> , Roma
<i>MGH</i>	= <i>Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi</i> , Berlin 1877-
<i>MI</i>	= Magazin istoric, București
<i>MIM</i>	= Materiale de istorie și muzeografie
<i>MM</i>	= Mitropolia Moldovei
<i>MMS</i>	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
<i>MN</i>	= Muzeul Național, București
<i>MO</i>	= Mitropolia Olteniei
<i>MOF</i>	= Monitorul Oficial al României
<i>Navarro</i>	= M. Navarro Caballero, <i>Perfectissima femina. Femmes de l'élite dans l'Hispanie romaine</i> , Bordeaux, 2017.
<i>NBA</i>	= <i>Nuova Biblioteca Agostiniana</i> , Roma, Institutum Patristicum Augustinianum
<i>NDPAC</i>	= <i>Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane</i> , I, A-E, 2e edizione, Marietti, 2006; III, P-Z, 2e edizione, Marietti, 2008
<i>NEH</i>	= <i>Nouvelles études d'histoire</i>
<i>OI</i>	= Opțiuni istoriografice, Iași
<i>OPEL</i>	= <i>Onomasticon provinciarum Europae latinarum</i> , vol. I-IV, Budapesta-Viena, 1994-2002
<i>PG</i>	= <i>Patrologiae cursus completus, Series Graeca</i> , ed. J.-P. Migne, Paris, 1886-1912
<i>PIR</i>	= <i>Prosopographia Imperii Romani. Saec. I.II.III</i> , editio altera, Berlin.
<i>PLRE</i>	= <i>Prosopography of the Later Roman Empire</i> , 3 vol., eds. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, and J. Morris, Cambridge, 1971-1992
<i>RA</i>	= Revista arhivelor
<i>RBAR</i>	= Revista Bibliotecii Academiei Române, București
<i>RC</i>	= Revista catolică
<i>RdI</i>	= Revista de istorie
<i>REByz</i>	= <i>Revue des Études Byzantines</i>
<i>RER</i>	= <i>Revue des études roumaines</i>
<i>RESEE</i>	= <i>Revue des études Sud-Est européennes</i>
<i>RGI</i>	= Revista Generală a Învățământului
<i>RHP</i>	= <i>Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. I: Die Inschriften</i> , Viena
<i>RHSEE</i>	= <i>Revue historique de Sud-Est européen</i>
<i>RI</i>	= Revista istorică (ambele serii)
<i>RIAF</i>	= Revista pentru istorie, arheologie și filologie
<i>RIB</i>	= <i>Roman Inscriptions of Britain</i> , Londra
<i>RIM</i>	= Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău
<i>RIR</i>	= Revista istorică română, București
<i>RIS</i>	= Revista de istorie socială, Iași
<i>RITL</i>	= Revista de istorie și teorie literară
<i>RIU</i>	= <i>Die römischen Inschriften Ungarns</i> , Budapesta
<i>RJMH</i>	= <i>The Romanian Journal of Modern History</i> , Iași
<i>RM</i>	= Revista muzeelor
<i>RMD</i>	= <i>Roman Military Diplomas</i> , Londra
<i>RMM</i>	= <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , Mainz
<i>RMM-MIA</i>	= Revista muzeelor și monumentelor, seria Monumente istorice și de artă
<i>RMR</i>	= Revista Medicală Română
<i>RRH</i>	= <i>Revue roumaine d'histoire</i>

<i>RRHA</i>	= Revue roumaine de l'histoire de l'art
<i>RRHA-BA</i>	= Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux Arts
<i>RSIAB</i>	= Revista Societății istorice și arheologice bisericești, Chișinău
<i>Rsl</i>	= Romanoslavica
<i>SAHIR</i>	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
<i>SAI</i>	= Studii și Articole de Istorie
<i>SANIC</i>	= Serviciul Arhivelor Naționale Istorice Centrale
<i>SCB</i>	= Studii și cercetări de bibliologie
<i>SCh</i>	= <i>Sources Chrétiennes</i> , Paris
<i>SCIA</i>	= Studii și cercetări de istoria artei
<i>SCIM</i>	= Studii și cercetări de istorie medie
<i>SCIV/SCIVA</i>	= Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)
<i>SCN</i>	= Studii și Cercetări Numismatice, București
<i>SCȘI</i>	= Studii și cercetări științifice, Istorie
<i>SEER</i>	= The Slavonic and East European Review
<i>SHA</i>	= <i>Scriptores Historiae Augustae</i>
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIC</i>	= Studii și materiale de istorie contemporană, București
<i>SMIM</i>	= Studii și materiale de istorie medie, București
<i>SMIMod</i>	= Studii și materiale de istorie modernă, București
<i>SOF</i>	= Südost-Forschungen, München
<i>ST</i>	= Studii Teologice, București
<i>StAntArh</i>	= <i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Iași
<i>T&MBYZ</i>	= <i>Travaux et Mémoires du Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines</i>
<i>ThD</i>	= Thraco-Dacica, București
<i>TR</i>	= Transylvanian Review, Cluj-Napoca
<i>TV</i>	= Teologie și viața, Iași
<i>ZPE</i>	= Zeitschrift für Papyralogie und Epigraphik
<i>ZSL</i>	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde